

УДК 347.73

СУБ'ЄКТИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА І ФІНАНСОВО ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

BUSINESS FINANCIAL LAW INVESTMENT FINANCE LEGAL

Бліхар М.М.,

*кандидат економічних наук,
доцент кафедри конституційного та міжнародного права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті висвітлено теоретичні питання суб'єктів фінансового права і фінансово інвестиційних правовідносин. З'ясовано, що у фінансово-інвестиційних відносинах як первинний суб'єкт цих відносин держава наділена спеціальною юрисдикцією. Зроблено висновок про те, що розумне балансування між дотриманням власних фінансово-правових традицій та рецепцією міжнародних дасть Україні шанс стати фінансово-інвестиційним центром Східної Європи, заповнити прогалини нормативного регулювання фінансово-інвестиційної сфери, інвестувати в людину як найвищу соціальну цінність, підняти соціальну сферу, економіку і моральний дух суспільства з метою його подальшого процвітання.

Ключові слова: публічні фінанси, фінансове право, фінансові правовідносини, інвестиційна діяльність, інвестиційні відносини, державне фінансове регулювання.

В статье освещены теоретические вопросы субъектов финансового права и финансово-инвестиционных правоотношений. Выяснено, что в финансово-инвестиционных отношениях как первичный субъект этих отношений государство обладает специальной юрисдикцией. Сделан вывод о том, что разумное балансирование между соблюдением собственных финансово-правовых традиций и международной рецепцией даст Украине шанс стать финансово-инвестиционным центром Восточной Европы, восполнить пробелы нормативного регулирования финансово-инвестиционной сферы, инвестировать в человека как высшую социальную ценность, поднять социальную сферу, экономику и моральный дух общества с целью его дальнейшего процветания.

Ключевые слова: публичные финансы, финансовое право, финансовые правоотношения, инвестиционная деятельность, инвестиционные отношения, государственное финансовое регулирование.

When covering the subjects of theoretical issues of financial law and financial and investment relations. It was found that in the financial and investment relations as the primary subject of this relationship the state has special jurisdiction. It is concluded that a reasonable balance between compliance with their own financial and legal traditions and international reception will give Ukraine a chance to become the financial and investment center in Eastern Europe, to fill the gaps of normative regulation of financial and investment sector, to invest in the human being as the highest social value, to raise the social sphere, the economy and the morale of the society with a view to future prosperity.

Key words: public finance, finance, financial, legal, investment, investor relations, public financial regulation.

Постановка проблеми. Залежно від обов'язковості участі у фінансових правовідносинах суб'єктів цих правовідносин поділяють на обов'язкових і факультативних. До обов'язкових належать держава, її суб'єкти і муніципальні утворення, а до факультативних – юридичні і фізичні особи [14, с. 12].

В. Мальцев пропонує поділяти суб'єктів фінансових правовідносин на три групи. До першої, на думку вченого, належать держава, територіальні утворення. У ці правовідносини держава вступає в особі вищих і місцевих органів влади, а також через уповноважені фінансові органи, які представляють інтереси держави. До другої групи

суб'єктів фінансових правовідносин належать господарюючі суб'єкти, тобто підприємства, організації та установи різноманітних організаційно-правових форм власності. Суб'єктами фінансових правовідносин третьої групи є окремі громадяни й особи без громадянства, що проживають на території держави. До окремої групи суб'єктів фінансових правовідносин В. Мальцев відносить між-державні і міжурядові організації [5, с. 34]. Наприклад, Ч. Цирежапов суб'єктів фінансової діяльності пропонує класифікувати за рівнями: перший – макрорівень, який утворює держава; другий – мезорівень, що складається із муніципальних суспільно-територіальних утворень; третій – мікрорівень, до якого входять державні та муніципальні органи влади й управління [20, с. 52-53].

Пропозиція виокремлювати державу в якості суб'єкта фінансової діяльності спирається на те, що вона є «основним, первинним, вічним та ідеальним суб'єктом фінансової діяльності, який збирає, розподіляє та використовує усі публічні фонди грошових засобів на території усієї країни в цілях розподілу і перерозподілу національного доходу» [20, с. 53].

Стан дослідження. Питання суб'єктів фінансових правовідносин належно висвітлено у науковій літературі, зокрема у працях О.О. Дмитрик, С.І. Гловайського, М.П. Кучерявенка, О.А. Лукашева, А.С. Нестеренко, А.А. Нечай, В.М. Опаріна, Є.Д. Соколової та ін. Однак у вітчизняній юриспруденції немає спеціальних досліджень, присвячених вивченню суб'єктів фінансово інвестиційних правовідносин, що зумовлює актуальність цієї статті.

Метою статті є дослідження суб'єктів фінансового права і фінансово інвестиційних правовідносин.

Виклад основних положень. У фінансово-інвестиційних відносинах як первинний суб'єкт цих відносин держава наділена спеціальною юрисдикцією. Можна ствердити, що ця юрисдикція виражається в абсолютному суверенітеті над фінансово-інвестиційними відносинами. Юридично визнаною можливістю володіти і самостійно здійснювати визначені права, свободи і обов'язки держава наділена апіорі, без додаткового визнання з боку певних органів, посадових осіб чи суспільства. Такий стан справ є об'єктивним тому, що, як зазначає В. Опарін, права держави як керуючої структури суспільства визначаються об'єктивними потребами встановлення системи фінансового забезпечення виконання державою її функцій. При цьому в силу наявних у неї прав необхідні державі кошти вона може акумулювати заробляючи як власник засобів виробництва; отримуючи кошти від природних ресурсів, що перебувають в її власності; мобілізуючи їх шляхом перерозподілу доходів юридичних і фізичних осіб [7, с. 11-12].

В інвестиційній сфері держава в особі її органів виступає стратегічним фінансовим менеджером, який у ході управління інвестиціями здійснює фінансову оцінку проєктів вкладення капіталу, відбір критеріїв прийняття інвестиційних рішень, визначення джерел фінансування та вибір оптимального варіанту вкладення капіталу [3, с. 5].

З іншого боку, у літературі висловлюється думка, що коли визнати публічну дієздатність держави в цілому, тоді виникає множинність суб'єкта державного управління – це одночасно і держава, і органи держави, і посадові особи... в той час коли держава з точки зору національного права «була і залишається лише інтелектуальною конструкцією, результатом загальнонаукового пізнання суспільних явищ... а на рівні приватно-науковому і спеціальною людською свідомістю сприймаються або сукупність державних органів, або конкретний державний орган» [4, с. 101, 103].

Насправді держава запроваджує ідеологію інвестиційної діяльності, її динаміку і пріоритети: у що варто вкладати у довгостроковому і короткостроковому періодах, куди мають спрямовуватись фінанси: в економіку чи

соціальну сферу, промисловість чи інфраструктуру та вирішує багато інших принципових у фінансуванні інвестицій питань. У цьому сенсі фінансова діяльність держави як суб'єкта інвестиційних відносин є засадничою, визначальною, спрямовуючою. Проте держава не є безпосереднім учасником фінансово-інвестиційних правовідносин. В особі держави, як зазначалося, ці функції здійснюють уповноважені нею органи. Тому наукову дискусію з приводу можливості визнання державу суб'єктом публічних фінансових відносин варто вирішити таким чином: держава є суб'єктом фінансового права, адже лише на державному рівні вирішуються принципові питання фінансово-інвестиційної діяльності, політики, правової бази. Водночас участі в фінансових правовідносинах, зокрема й в інвестиційній сфері, держава як абстрактне утворення і поняття безпосередньо брати не може. Тому учасниками фінансових відносин від імені держави як суспільно-владного інституту є органи державної влади.

Фінансовими повноваженнями наділені органи усіх трьох гілок влади: як законодавчої, так і виконавчої та судової. Ці три гілки влади відповідають трьом правовим формам реалізації функцій держави: правотворчій, правовиконавчій та правоохоронній. Правотворча діяльність передбачає підготовку та видання нормативно-правових актів; від правовиконавчої залежить реалізація законів та інших нормативних актів, яка покладається на органи управління, що очолюються урядом країни. Правоохоронна діяльність передбачає заходи з попередження правопорушень, вирішення юридичних справ, притягнення до юридичної відповідальності [15, с. 65].

У процесі реалізації функцій держави в фінансово-інвестиційній сфері законодавець проєктує і затверджує фінансово-правові норми, а правовиконавча гілка їх реалізує. Прикладом фінансової правореалізації є виділення необхідних коштів з державного бюджету задля фінансування інвестиційних проєктів. Наприклад, Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року» передбачає фінансування програми в рамках можливостей держбюджету виходячи з фінансових ресурсів, які є у наявності та залученням фінансів підприємств, організацій, а також кредитів та інвестицій [10].

Правоохоронна гілка державної влади як суб'єкт фінансово-правових відносин втілює практичні заходи з виявлення і усунення порушень фінансового законодавства. Захист фінансових відносин від порушень також частково забезпечує Верховна Рада України шляхом здійснення парламентського контролю за витратами фінансових коштів держави.

Правотворча діяльність суб'єктів фінансового права виражається у юридичних фактах – правомірних діях, які можуть полягати у внесенні законопроєктів з фінансово-інвестиційних питань, їх розробці, голосування за їх прийняття у різних читаннях.

В силу правотворчої функції суб'єктів фінансового права здійснюється підготовка і прийняття у встановленому порядку фінансово-правових актів. Здебільшого ця функція реалізується Верховною Радою України, проте не лише нею. Окрім народних депутатів, право законодавчої ініціативи також належить Главі держави, уряду і центральному банку України.

Правотворчу функцію в фінансово-інвестиційній сфері, як зазначалося, реалізує представницький орган законодавчої влади – Верховна Рада України. Прийняття законів України, у тому числі у фінансово-інвестиційній сфері, є одним із основних функціональних повноважень Верховної Ради України.

Фінансово-правотворча діяльність Верховної Ради України в інвестиційній сфері є визначальною. Верховна Рада України є єдиним в державі органом влади, який воло-

діє повноваженнями на прийняття Основного закону держави – Конституції України. Основним Законом держави, у свою чергу, визначаються засади фінансової, інвестиційної політики, повноваження органів, які здійснюють фінансову діяльність тощо. Верховна Рада України вносить за необхідності зміни до Основного Закону, які можуть стосуватися питань фінансування інвестицій; розглядає і приймає рішення стосовно схвалення Програми діяльності уряду, у якій зазвичай закладаються інвестиційні програми, обумовлюються окремі питання їх фінансування. Затверджуючи державний бюджет, парламент порівнює загальну суму видатків з загальною сумою доходів, класифікує видатки за статтями, визначає їх важливість для економіки та інших сфер суспільного життя і, таким чином, робить достатньо ефективним парламентський контроль за витратами фінансових коштів держави [2, с. 194].

Верховна Рада України реалізує фінансовий контроль двома шляхами: безпосередньо і через відповідні комітети. Безпосередній фінансовий контроль здійснюється Верховною Радою України: у процесі розгляду проекту та затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; за виконанням Державного бюджету України, шляхом прийняття рішення щодо звіту про його виконання, а також на спеціальних парламентських слуханнях Кабінету Міністрів України [13, с. 46].

Верховна Рада України контролює фінансову діяльність уряду, в тому числі й в інвестиційній сфері, за поданням Президента України здійснює призначення Прем'єр-міністра України, інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, звільняє їх з посад; призначає на посади та звільняє з посад Голову та інших членів Рахункової палати та Голову Національного банку України.

В літературі з фінансового права висловлена думка про пріоритет у сфері фінансової діяльності представницьких органів перед виконавчими органами державної влади [18, с. 27].

Водночас найбільша питома вага повноважень у фінансово-інвестиційній сфері реалізується виконавчою гілкою влади, ланки котрої вживають заходів до реалізації фінансових законів, здійснюють правотворчі повноваження видаючи підзаконні акти, виконують бюджет тощо.

Тоді як правотворчу функцію держави в фінансово-інвестиційних відносинах реалізує Верховна Рада України, правовиконавчу здійснює уряд держави – Кабінет Міністрів України. Тоді, коли функції законодавчої гілки влади зведені до створення і прийняття правових норм, які регулюють фінансові відносини в інвестиційній сфері у вигляді законів, функції виконавчої влади спрямовані на забезпечення їх виконання.

Окрім виконавчих повноважень, Кабінет Міністрів України та Міністерство фінансів України здійснюють підзаконну правотворчість. Підзаконні нормативні акти, в свою чергу, утворюють складну систему джерел права, що видаються різноманітними органами виконавчої влади в межах їх компетенції. Підзаконна правотворчість органів виконавчої влади як суб'єктів фінансово-інвестиційної діяльності дістає своє вираження у прийнятті ними підзаконних актів правотворчості, головними ознаками котрих є: по-перше, закріплення у Конституції або в Законі повноважень за певним органом на видачу підзаконних актів; визначення юридичної сили такого акту юридичними зворотами «на основі і на виконання закону», «у відповідності з законом»; по-друге, дана група актів деталізує, конкретизує закон; по-четверте, підзаконні акти приймаються у більш простому порядку порівняно із законом, що дозволяє швидше й оперативніше реагувати на зміну суспільних відносин [11, с. 241].

До органів виконавчої влади, які в межах своїх повноважень здійснюють управління фінансовою діяльністю держави і в тому числі підзаконну діяльність, належить

низка державних органів. Органи виконавчої влади, які здійснюють управління фінансово-інвестиційною сферою, поділяють на органи управління загальної компетенції (Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації) і органи управління спеціальної (галузевої, міжгалузевої) компетенції, що включають дві підгрупи (міністерства і відомства, які в тій чи іншій мірі реалізують фінансові повноваження, за виключенням Міністерства фінансів України); органи, які було створено саме для реалізації фінансових повноважень і для яких фінансова діяльність є головною (Міністерство фінансів, Державне казначейство тощо).

Міністерство фінансів України належить до органів галузевої компетенції виконавчої гілки влади, спеціалізовано очолюючи фінансову галузь у країні. Мінфін України є спеціалізованим органом, який реалізує повноваження виключно у фінансовій сфері. Міністерство фінансів України реалізує основний обсяг роботи у сфері фінансової діяльності держави, через що здійснення фінансових повноважень цим органом виділяється комплексним характером [18, с. 16].

У навчальному посібнику за редакцією М. Кучерявенка повноваження Міністерства фінансів України поділяють на три групи. До першої належать повноваження, пов'язані із функціями щодо складання і виконання Державного бюджету України та контролю за його виконанням; до другої – повноваження щодо застосування заходів у разі порушень встановленого порядку виконання Державного бюджету України, призупинення фінансування; до третьої – повноваження, які стосуються регулювання співвідношення коштів Державного бюджету України і місцевих бюджетів у процесі їх формування [17, с. 17].

Іншою частиною компетенції Мінфіну України є надані йому Положенням про нього юридично оформлені можливості діяти певним чином, тобто це – та частина повноважень, які іменуються правами. Зокрема, до прав Мінфіну України як суб'єкта фінансово-інвестиційної діяльності, наданих йому Положенням про нього, належать отримання інформації від позичальників щодо кредитів, які вони отримали під державне гарантування, та низка інших прав.

Фінансово-правові засади інвестиційної діяльності держави визначаються і Кабінетом Міністрів України. Елементом правового статусу Кабінету Міністрів України як суб'єкта фінансово-інвестиційних відносин є обов'язок щодо реалізації фінансової та інвестиційної політики, розробка програм економічного, соціального розвитку та цілий ряд інших обов'язків (ст. 2 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 р.).

Реалізуючи вагомий частину виконавчих повноважень, Кабінет Міністрів України володіє і правотворчими повноваженнями, які полягають у наданій Законом можливості видавати два види нормативних актів, які можуть стосуватися фінансово-інвестиційних питань: постанови і розпоряджень. У постановах Уряду виражаються правові форми управлінської діяльності у сфері фінансів, кредитної та грошової політики, культури, освіти, охорони здоров'я тощо. Це нормативні акти загального міжвідомчого характеру, що встановлюють основні засади управлінської діяльності у зазначених сферах і виражають основні напрями правової політики Уряду [1, с. 42-43]. Так, на виконання фінансово-інвестиційних повноважень, в рамках нормотворчих функцій, Кабінетом Міністрів України було затверджено Постанову від 2 лютого 2011 р. № 389, якою було затверджено Програму розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні, якою, зокрема, передбачено започаткування системи фінансової підтримки інвестиційної та інноваційної діяльності [8].

Найважливішою функцією Кабінету Міністрів України в інвестиційно-фінансовій сфері є виключне право уряду вносити на розгляд Верховної Ради України проект

Закону України про державний бюджет [9]. Виключність адресованого уряду законом права означає, що Кабінет Міністрів є єдиним в Україні органом, повноважним на подання проекту закону про фінансовий план країни на поточний рік, і жоден інший орган чи посадова особа такою можливістю не наділені.

Особливий інтерес являє собою реалізація повноважень у фінансовій сфері судовою гілкою влади.

На нормативному рівні фінансово-інвестиційні питання вирішує єдиний орган конституційної юрисдикції – Конституційний суд України. Наприклад, актом конституційного судового органу – Конституційного суду України за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України розтлумачено окремі положення Конституції України, які стосуються суспільно-важливої діяльності держави у той спосіб, що діяльність, зазначена в цих нормах, є «однією з ознак України як соціальної держави» [12].

Правоохоронна діяльність як один з напрямів функціональної спрямованості держави стосується й фінансово-інвестиційних питань. У рамках цих питань судово-правоохоронна діяльність держави передбачає заходи з попередження правопорушень, вирішення юридичних справ, притягнення до відповідальності осіб, винних у фінансових порушеннях.

Саме судові органи захищають людину як найвищу соціальну цінність від можливих проявів свавілля в реалізації її прав бути соціально-значимими суб'єктом фінансово-інвестиційної діяльності. На судові органи покладена функція вирішення спорів шляхом встановлення істини в юридичному сенсі слова, надаючи встановленим ними фактами юридичного значення.

Традиційно поряд із державою, її територіальними підрозділами і органами влади низка учених – дослідників проблем фінансового права виділяють громадян як повноцінних суб'єктів фінансового права [19, с. 54]. Адже громадяни як суб'єкти фінансово-інвестиційної діяльності можуть вступати у фінансові правовідносини в галузі державного і банківського кредиту, державного страхування, з приводу оподаткування. Ведучи мову про фізичних осіб як суб'єктів фінансово-інвестиційних відносин, традиційно мають на увазі не лише громадян держави, але й іноземці і особи без громадянства. Фізичними особами вважаються люди, волевиявлення котрих не пов'язане з будь-якою посадою, службовим становищем чи спеціальним статусом. Іноземці й особи без громадянства, котрі на законних підставах перебувають на території України, користуються тими самими правами і наділені тими ж обов'язками, що й громадяни України. Усі вони – фізичні особи, коли вступають у ті чи інші відносини під власним іменем, від свого імені і в своїх інтересах [16, с. 195].

Цікавим залишається питання реалізації фінансових повноважень наддержавними організаціями і органами, котрі можуть приймати рішення, якими зобов'язувати державу діяти тим чи іншим чином, здійснюючи у такий спосіб верховну фінансову юрисдикцію над державою. У зв'язку з цим існує трактування міжнародних фінансів у вузькому розумінні – як міжнародна централізація коштів і фінансових ресурсів [7, с. 183].

Цю міжнародну тенденцію наука визнає через створення низки наддержавних фінансових інституцій, фінансових альянсів, єдиної валюти дозволяє вести мову про наддержавну фінансову юрисдикцію міжнародних організацій. Прийняті цими організаціями нормативні акти є загальнообов'язковими для країн-членів, створюють у них права та обов'язки, держава ж втрачає частину фінансового верховенства на своїй території або повністю передає його організації.

Висновки. Приймаючи фінансові «правила гри» наддержавних організацій, Україна може наблизитися до впорядкування власної фінансової системи, спростити залучення іноземного інвестування, налагодити юридичні аспекти внутрішніх фінансово-інвестиційних відносин. Усе це здатне сприяти розвитку правової системи країни, покращенню її економічної ефективності, встановленню політичної стабільності і, як наслідок, сприяти позитивний вплив на фінансово-інвестиційні явища. Водночас беззастережне прийняття наддержавного регулювання має обернений бік.

Рецепція міжнародних інститутів означає, що інститути міжнародного походження країна приймає і вводить, оминаючи процедури її власного інститутогенезу відповідно до взятих на себе зобов'язань за міжнародними договорами чи у зв'язку з приєднанням до міжнародних угод, протоколів. Держава, яка бере участь в укладенні міжнародного договору чи є ініціатором міжнародних організацій, має можливість робити свій внесок у розробку установчих документів. Становище держав, які приєднуються до міжнародних структур з порядками, які давно склалися, є більш складним, оскільки вони у повному обсязі повинні приймати правила гри, у розробці котрих вони не приймали участі, не поділяючи їх на прийнятні і неприйнятні [6, с. 27, с. 487].

Розумне балансування між дотриманням власних фінансово-правових традицій та рецепцією міжнародних дасть Україні шанс стати фінансово-інвестиційним центром Східної Європи, заповнити прогалини нормативного регулювання фінансово-інвестиційної сфери, інвестувати в людину як найвищу соціальну цінність, підняти соціальну сферу, економіку і моральний дух суспільства з метою його подальшого процвітання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волпенко Н.Н. Источники и формы права : учебное пособие / Н.Н. Волпенко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2004. – 102 с.
2. Головистикова А.Н. Проблемы теории государства и права : учебник / А.Н. Головистикова, Ю.А. Дмитриев. – М. : ЭКСМО, 2005. – 649 с.
3. Жариков В.В. Управление финансами : учебное пособие / В.В. Жариков, В.Д. Жариков. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2002. – 80 с.
4. Лупарев Е.Б. Общая теория публичных правоотношений : монография / Е.Б. Лупарев, М.Б. Добробаба, Т.В. Мокина. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 280 с.
5. Мальцев В.А. Финансовое право : учебник / В.А. Мальцев. – М. : Академия, 2008. – 256 с.
6. Мальцев Г.В. Социальные основания права / Г.В. Мальцев. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2011. – 800 с.
7. Опарін В.М. Фінанси (Загальна теорія) : навчальний посібник / В.М. Опарін. – К. : КНЕУ, 2002. – 240 с.
8. Про затвердження Програми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2011 р. № 389 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/389-2011-p>.
9. Про регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1861-17/page7>.
10. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 липня 2013 р. № 603-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/603-2013-%D1%8>.
11. Проблемы теории государства и права : учебник / Под ред. В.М. Сырых. – М. : Эксмо, 2008. – 528 с.
12. Рішення Конституційного суду України від 25.01.2012 року № 3-рп/2012 у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>.

13. Савченко Л.А. Фінансове право : навчальний посібник / Л.В. Савченко, А.В. Цимбалюк, В.К. Шкарупа [та ін.]. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2001. – 85 с.
14. Сальникова Л.В. Шпаргалка по финансовому праву: ответы на экзаменационные билеты / Л.В. Сальникова, Е.В. Тимофеева. – М. : Аллель-2000, 2005. – 64 с.
15. Теория государства и права / Сост. А.В. Петренко. – М. : АСТ, 2010. – 160 с.
16. Фаткуллин Ф.Н., Фаткуллин Ф.Ф. Проблемы теории государства и права : учебное пособие / Ф.Н. Фаткуллин, Ф.Ф. Фаткуллин. – Казань : КЮИ МВД России, 2003. – 351 с.
17. Фінансове право : навчальний посібник / За ред. М.П. Кучерявенка. – Х. : Право, 2010. – 288 с.
18. Финансовое право : учебник / О.Н. Горбунова, Е.Ю. Грачева [и др.]. – М. : Проспект, 2004. – 536 с.
19. Химичева Н.И. Финансовое право : кчебно-методический комплекс / Н.И. Химичева, Е.В. Покачалова. – М. : Норма, 2005. – 464 с.
20. Цырежапов Ч. К вопросу о субъектах финансовой деятельности / Ч. Цырежапов // Публичные финансы и налоговое право: ежегодник. – Вып. 1. – 2010. – С. 51-62.